

CHAPTER 11.

SECURITY STUDIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE RESEARCH FOR EDUCATION IN THE WARTIME PERIOD IN UKRAINE

Olha LUCHANINOVA

doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Leading Researcher of the Department of Scientific Information and

Analytical Support of Education,

V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)

2017olgapetrovna@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-2205-547X>

Abstract. The theoretical and practical aspects of the study of psychological science for education in wartime Ukraine in the context of security studies are archaic and relevant. Psychological science for education in the wartime period of Ukraine is gaining deep social significance through new thinking and vision of psychological and pedagogical problems. Our task is to study this vector of the general research “Information and Analytical Support of Psychological Science in the Wartime and Postwar Periods of Ukraine”. The research is applied, we use analysis, synthesis to process information, comparative analysis, and provide information and analytical support for psychological science in the wartime and postwar periods of Ukraine. The result is to provide the scientific and pedagogical community with scientific products in the form of review analytical and abstract information, reference books, digests, electronic resources, etc.

Key words: theoretical and practical aspects, psychological science, education, wartime period of Ukraine, information and analytical support.

БЕЗПЕКОВІ СТУДІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ДЛЯ ОСВІТИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ

Анотація. Теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України в контексті безпекових студій є архіважливими й актуальними. Психологічна наука для освіти у воєнний період України набуває глибокого соціального значення через нове мислення й бачення психолого-педагогічних проблем. Нашим завдання є дослідити цей вектор загального дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України». Дослідження є прикладним, ми використовуємо аналіз, синтез для опрацювання інформації, компаративний аналіз, здійснюємо інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України. Результатом є забезпечення наукової та педагогічної спільноти науковою продукцією у вигляді оглядової аналітично-реферативної інформації, довідників, дайджестів, електронних ресурсів тощо.

Ключові слова: теоретико-практичні аспекти, психологічна наука, освіта, воєнний період України, інформаційно-аналітичний супровід.

Вступ. До теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України в контексті безпекових студій віднесемо: інформаційно-аналітичний супровід дослідження через аналіз наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України; актуальну дефініцію психологічного терміну «ідентичність» як почуття належності до української політичної нації; психологічні фактори впливу війни на українське суспільство та психологічну адаптацію молоді в освіті у воєнний період; психологічну допомогу та її інформаційно-аналітичний супровід у воєнний період. За логікою доведення, подане вище є істинними явищами і фактами до тези (*Самойлов, 2024*).

Сформулюємо таку тезу: теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України в контексті безпекових студій потребують комплексного підходу й врахування динаміки неординарних явищ і подій на засадах трансдисциплінарності.

Як зазначає А. Нікітін, на архітектуру міжнародної безпеки мають вплив такі чинники, як міжнародні конфлікти та війни, тероризм, окрім того, вплив країн-агресорів та їхніх агентів (*Нікітін, 2024*). Безпекові студії у вітчизняній науці охоплюють широке коло проблем суспільства й держави в цілому – від захисту інтересів держави до захисту людини як особистості, яка має право на життя і є найвищою цінністю на землі.

Суспільство, яке вже три роки переживає колективну травму через російську агресію, потребує колективної безпеки в інформаційному суспільстві. Ми живемо/виживаємо, боремося не тільки на фронті гібридної війни, де тримають оборону воїни ЗСУ, а й на інформаційному фронті, який проявляється в дезінформації. Яка ще з центральних країн Європи проходила такі воєнні випробування заради миру не тільки рідної держави, а й для всієї Європи?.

І. Hackett зазначає, що фахівці з історії ведення сучасних воєн уже роблять висновки про необхідність оновлення методологій, важливих для оцінки військового потенціалу (розвідка, якість бою супротивника), а також важливість підготовки і морального духу (*Hackett, 2023*). Треба віддати належне командуванню ЗСУ, під керівництвом якого воїни української армії адаптуються до ведення війни, показують мистецтво оборони, контрнаступу, знищення ворожих кораблів на морі та стратегічної бомбардувальної авіації, здійснення вглиб території ворога результативних польотів БПЛА. За цим – моральний дух, стійкість воїнів, допомога волонтерів, населення, концентрація всіх людських психологічних ресурсів. Саме на це спрямована «Концепція забезпечення національної системи стійкості», у якій зазначено, що «комплексність передбачає вжиття комплексу заходів щодо будь-яких загроз і кризових ситуацій на всіх етапах циклу забезпечення національної стійкості» (*Концепція, 2021*).

Безперечно, що морально-психологічний стан людини в країні, її добробут визначає загальний стан суспільства, а психологічно урівноважені й здорові люди, їхня працьовитість і креативність є підмурком для відновлення країни у повоєнний період.

Наші розвідки щодо теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України є актуальними. Ці розвідки є частиною

дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», який виконується співробітниками відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського. За будь-яких обставин національну безпеку держави на всіх рівнях забезпечують люди, які потребують при цьому психологічного захисту, підтримки, дієвої допомоги. На жаль, на думку В. Опанасюк, світ перетворився в трансформований анклав конфліктності, насилля, дезінформації та пропаганди (Опанасюк, 2023, с. 11).

Рефлексії щодо розуміння важливості здоров'я й інформаційно-аналітичного забезпечення психологічної науки для освіти

В умовах воєнного періоду України збереження і відновлення здоров'я є одним з головних джерел повноцінного життя людини, у цьому контексті воно є не лише особистим, а й суспільним надбанням, одним з найважливіших показників добробуту людини. Держава має сьогодні опікуватися створенням такого соціокультурного середовища, яке б забезпечувало можливості «для самовираження й самоствердження кожної особистості, виховання сили духу і тіла як способу і стилю життя людини» (Навчання і виховання..., 2023). Збереження здоров'я нації у воєнний період є надважливим, бо оголюються болючі проблеми, які потребують вирішення вже сьогодні. Психологічна наука напругу пов'язана зі здоров'ям і нацією, і кожної людини. У науці простежуються нові напрямки дослідження психологічних основ людської поведінки в умовах війни. Завдяки дослідженням з психології можна узагальнити наукові й практичні нароби щодо надання першої психологічної допомоги людині, тож перед державою та громадянським суспільством стоїть завдання створити умови для підтримки людей, які у своїй професійній діяльності стикаються з постійними емоційними перевантаженнями, через програми психічного здоров'я, професійні тренінги. Усі ці завдання є вектором безпеки на рівні держави, науки, установи, закладу освіти. У своїй науковій діяльності дослідники з психології генерують для освіти важливі меседжі про зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток студентської молоді, забезпечення високої працездатності й продуктивної професійної діяльності у воєнний період.

Можливо, науковці звернуться до ідей Дж. Морено, який приніс у психотерапію радість і сміх, і стан тривожності й стресу у людини буде лікуватися психодрамою. Нині керівники закладів освіти всіх рівнів у своїй діяльності орієнтуються на План заходів у п.2.7.4. щодо створення умов для медичної, психологічної, педагогічної реабілітації та соціальної реінтеграції дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні, 2022); заслуговує на увагу й практичне втілення пріоритетний проєкт Міністерства освіти і науки України у сфері психічного здоров'я. Метою проєкту є забезпечення психічного здоров'я у сфері освіти на всіх рівнях, зокрема: подальший розвиток Екосистеми психологічної допомоги у сфері освіти Міністерства освіти і науки України; підвищення кваліфікації освітян щодо надання першої психологічної допомоги та подолання стресу і т.ін. (Пріоритети МОН: психологічна підтримка учасників освітнього процесу на всіх рівнях, 2023)

Перейдемо до інформаційно-аналітичного супроводу нашого дослідження, а саме: аналізу наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України. Хай наші наукові розвідки будуть затребуваними науковцями й освітянами.

1.1 Інформаційно-аналітичний супровід дослідження: аналіз наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України.

У наукових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених окремими векторами/напрямами присутнє висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України: багатофактовний вплив війни на політичну культуру українського суспільства (С. Вовк, А. Бадер; Г. Добровольська); копінг-стратегії в моделях поведінки молоді в умовах воєнного стану (І. Галян, О. Галян, М. Мицишин); дослідження психологічної безпеки (Н. Мосол); соціальна акомодация та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни (О. Кононенко та ін.); психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України (О. Лучанінова); функція колективної безпеки в інформаційному суспільстві (В. Опанасюк); психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах (М. Слюсаревський); психологічна безпека особистості студента (М. Шинкар); життєвий світ і психологічна безпека (М. Слюсаревський, Л. Найдьонова, Т. Титаренко та ін.); спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації (Л. Коробка, В. Васютинський, В. Вінков та ін.); технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни (Т. Титаренко) та ін..

Як зазначає Н. Мосол, дослідження психологічної безпеки потребує комплексного підходу, як-от: психічне здоров'я, послуги, психосоціальна підтримка, громадські ініціативи та міжнародне співробітництво (Мосол, 2023). І це підсилюється суспільними викликами: якість освіти в умовах війни, доступ до освіти, відтік кваліфікованих фахівців, надання освітніх послуг у дистанційному/змішаному форматі, виховні аспекти освітнього процесу, безпека освіти, підтримка інклюзивної освіти в умовах війни, загроза ментальному здоров'ю, підготовка психологів/військових психологів тощо.

У колективній монографії «Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації» авторами за чотири роки до повномасштабного вторгнення висвітлено результати дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в різних сферах життєдіяльності. Уже тоді увага приділялася посиленню уваги суспільства до проблем адаптації спільнот в умовах воєнного конфлікту. Автори наголошують на тому, що «в українському суспільстві переважають вимушені адаптації, для яких характерне використання захисних, компенсаторних і деприваційних практик; які спрямовані на самозбереження (Коробка, 2019).

Нині система освіти у тандемі з психологічною наукою має великий вплив на особистість в умовах війни, бо застосовуються адаптивні технології становлення, розвитку та саморозвитку здобувача вищої освіти як особистості, формуються гнучкі навички, необхідні для життя й професійної діяльності. Викладачі вищої школи, вчителі Нової української школи надають «всебічну підтримку учасникам освітнього

процесу, підтримують життєстійкість і посткатастрофний розвиток молодого покоління українців» (*Захист і підтримка*, с. 5).

В. Вінс, Ю. Прудкай та ін., досліджуючи психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання, зазначають, що найбільш складно проходить соціальна адаптація першокурсників, які адаптуються до чотирьох сфер життєдіяльності у межах закладу вищої освіти (Вінс, Прудкай, 2023). Автори зазначають, що спостерігається зниження стресостійкості, яка впливає на мотивацію досягнення успіху або уникнення невдач.

Автори праці «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін» (М. Слюсаревський, Л. Найдьонова, Т. Титаренко та ін.) описують розвиток соціально-психологічної думки в Україні щодо гармонізації життєвого світу та підвищення рівня психологічної безпеки людини. Автори наголошують на воєнній травматизації, яка «створює реальну загрозу накопичення в суспільстві стресових ситуацій, посттравматичних розладів, зменшення індивідуальних ресурсів особистості, зниження рівня здоров'я нації і якості життя людей тощо, різноманітних викривлень у формуванні планів та перспектив молоді» (*Життєвий світ...*, 2020). На нашу думку, наукова праця є підґрунтям для сучасної ситуації, адже пошук способів гармонізації життєвого світу особистості як потужного джерела розвитку є актуальним в умовах війни, тому що особливо молоді притаманно життєтворчість, конструювання власного майбутнього. Автори застосовують спеціальні методи, що «забезпечують системне аналітико-прогностичне пояснення істотного змісту психологічного аспекту людського існування» (*Життєвий світ...*, с. 9). Дійсно, наше життя складається з контекстів, один із яких ми переживаємо уже три роки поспіль, адаптуючи його (життя) до поточних потреб, при цьому психологічно змінюючись, бо відбувається нове зародження майбутнього, яке починається в мотиваційному полі воєнного періоду.

Дослідження теоретико-практичних аспектів психологічної науки для освіти під час воєнного стану в Україні може бути одним і напрямів Проєкту Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти». Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний період є однією з організаційно-педагогічних умов формування на першому етапі навичок психологічної стійкості усіх суб'єктів освітнього процесу, а також «трансформацію психологічної служби на всіх рівнях системи освіти» (*Проєкт «Психосоціальна підтримка...»*; *Захист і підтримка...*, с. 8).

Цікавим є дослідження «Соціальна акомодация та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни», автори якого зазначають, що під час війни у травматичній у ситуації, відбувається «трансформація особистості, що призводить до психологічної реконструкції особистості, яка проявляється у розвитку рівня її життєстійкості» (Кононенко, 2023). За таких обставин соціальна акомодация завжди знаходиться в тандемі з асиміляцією, і тут важлива рівновага, порушення якої психологічно небезпечно для людини. Саме тому, людина, як істота соціальна, інтуїтивно створює такий баланс, рівновагу, що дозволяє достатньо швидко адаптуватися до зовнішнього середовища, зокрема виживання й більш-менш нормального життя в умовах війни. Той, хто не адаптується, отримує стрес і психологічні травми у більшому ступені.

Т. Титаренко, багато років вивчаючи проблему технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни, вважає готовність особистості до творчого конструювання власного життя головною умовою збереження психологічного здоров'я. Реабілітаційний процес має сприяти активізації життєтворення, виступати засобом відновлення в усіх сферах життя (Титаренко, 2019).

Не стоять осторонь болючих питань психологічного здоров'я особистості в умовах війни заклади вищої освіти, які готують психологів за спеціальністю 053. Так, інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (відділ соціальної психології особистості), Рівненським державним гуманітарним університетом (кафедра вікової та педагогічної психології), ГО «Професійна ліга травматерапевтів» було проведено науково-практичний семінар «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика». На семінарі звучали доповіді про психологічну допомогу українцям в Німеччині (від травми до ресурсу), ментальне здоров'я та адаптація українських біженців до нових умов життя, нові вектори формування ідентичності особистості в умовах війни тощо. Також були проведені майстре-класи «Робота з психотравмою в умовах війни», «Розвиток внутрішніх ресурсів як джерело резильєнтності травматичному навантаженню, яке триває» (Програма науково-практичного семінару «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика», 2025)

Наприклад, під патронатом департаменту освіти та науки Хмельницької обласної адміністрації у межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», ініційованої першою леді України Оленою Зеленською, створено ряд просвітницьких та психоедукаційних матеріалів, які можуть використовуватися у впровадженні психосоціальної підтримки здобувачів освіти:

- Всеукраїнський урок з ментального здоров'я 1-6 класи: «ТИ ЯК? Повертаємось до школи» (<https://surl.li/oswopu>);
- Всеукраїнський урок з ментального здоров'я 7-11 класи: «ТИ ЯК? Повертаємось до школи!» (<https://surl.li/cqutym>);
- освітній серіал «Ден і Рора проти корпорації С» про важливі навички оволодіння стресом (<https://surl.li/jsrblw>);
- рекомендації для плекання стійкості школярів та техніки самодопомоги (<https://surl.li/auxofm>);
- техніки самодопомоги для використання з учнями в укриттях (<https://surl.li/slyguj>);
- техніки самодопомоги для дітей у анімаційних відеороліках (<https://surl.li/pptemo>);
- аптечка психологічної самодопомоги для дітей, укладена разом з ЮНІСЕФ (<https://surl.li/wkazwu>).

Цей матеріал рекомендовано до використання педагогічним працівникам, фахівцям психологічної служби в роботі з дітьми під час освітнього процесу, проведення виховних годин, годин психолога та інших просвітницько-профілактичних заходів (Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти, 2024). Дійсно, перегляд відео, в яких спокійну й цікаву розмову з учнями ведуть досвідчені дитячі психологи за участю учнів, показує, як можна

швидко зрозуміти свої емоції, чому вони проявляються, як такі емоції допомагають і підказують, як нам діяти.

Аналіз поданих вище праць доводить, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки, і у воєнний період зокрема, актуальним і своєчасним є дослідження впливу війни на політичну культуру українського суспільства, психологічного здоров'я особистості в умовах війни, життєстійкості як ресурсу виживання в умовах війни, соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану тощо.

У контексті аналізу поданих вище джерел дослідження теоретико-практичних аспектів психологічної науки для освіти під час воєнного стану в Україні розкриває основні ідеї, проміжні результати основного прикладного дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», який має значний вплив на розвиток науки, суспільства тощо.

Зупинимось на наступних теоретико-практичних аспектах психологічної науки для освіти: психологічна проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації; психологічні фактори впливу війни на українське суспільство; психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період, психологічна допомога та її інформаційно-аналітичний супровід.

1.2 Психологічна проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації.

Поняття «ідентичність» (від латин. слова «indenticus») означає «утотожнений», «одинаковий». Це поняття в науці стало одним із центральних детермінант для усвідомлення реалій сьогодення, екстремальних обставин і людини в них. Науковці використовують цей термін у рамках проблеми зведення множинності до єдиного початку. З часів Платона, Аристотеля та їхніх послідовників така тожсамість виступає фундаментальною якістю буття, її єдністю. Ще Е. Еріксон наголошував на зв'язку між ідентичністю людини і суспільством, соціальним оточенням індивіда. Ми згодні з думкою Е. Еріксона, що ідентичність формується в процесі соціалізації особистості, є соціалізованою частиною «Я». Природа ідентичності є динамічною, змінюється залежно від обставин і реалій життя, в яких перебуває людина. У воєнний період дефініцію «ідентичність» варто розглядати на індивідуальному й колективному рівнях. Сьогодні більшість людей відчуває колективну ідентичність, яка виявляється у солідарності, колективній діяльності, спільній роботі щодо наближення перемоги, надання допомоги слабшим, зростання авторитету держави тощо (Лисенко, 2016).

Термін «ідентичність» з'явився у вітчизняних психологічних дослідженнях наприкінці 90-х років, але його дефініція динамічно розвивається – від особистісного розуміння ідентичності до національного. Будучи соціальною за походженням, національна ідентичність є результатом сильних зрушень у країні, соціумі, який впливає на якісні зміни поняття та його дієвість.

Ідентичність відноситься до сфери самосвідомості особистості і є узагальненням людських реакцій на думку про неї оточуючих. Показано, що ідентичність є внутрішньою, динамічною структурою, що забезпечує відчуття цілісності, безперервності і тотожності особистості, включає вибір цілей, цінностей і переконань, якими людина слідує в житті (Герасименко, 2020). Далі спостерігається перехід на рівень національної самосвідомості.

Національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації. Цей процес для кожного відбувається по-різному, на нього впливають суспільні чинники. У структурі самосвідомості дослідники виділяють самопізнання, саморегулювання й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Національна самосвідомість – це пізнання себе, свого характеру, родини як частини нації, відмінних від інших націй, пошанування своєї національних традицій та культури, системи цінностей (Слижук, 2023).

Зауважимо, що з поняттям «ідентичність» пов'язаний патріотизм як соціально-психологічна якість, яка формується, розвивається або притупляється (втрачається) людиною у процесі життя під впливом різних чинників: політичних, економічних і соціальних. Війна стала тим періодом, коли трохи призабутий патріотизм став розвиватися, тому наразі ідентичність українців сприймається як беззаперечний фактор у проєктуванні моделей розвитку народу як нації в усіх сферах життя: національній економіці, освіті, вихованні тощо. Це внутрішнє і зовнішнє життя українця, яке активізувалося у воєнний період. Ідентичність є пластом національної культури, є феноменом «культурно-психологічним» (Фурман, 2001). Науковець зазначає, що українська ментальність висвітлюється в культурно-психологічному змістовому обрамленні, спричинює вироблення, трансляцію і відтворення біо-психічних програм поведінки людини.

Отже, сила ідентичності особистості утверджується з ментальності українського народу (внутрішній світ, система переконань, цінностей, традицій і ставлення, які формуються в результаті взаємодії особистості зі своїм оточенням). Це ціннісно-смісловий аспект самосвідомості особистості, багатовимірний процес, який пришвидшився для всіх українців у воєнний період. Усвідомлюючи свою ідентичність, особистість духовно зростає, збагачується. Важливо знати, що кожна людина за власним бажання, під впливом зовнішніх факторів у своїй самосвідомості вибудовує смислові ціннісні конструкти, органічно прагнучи до ідентичності. Нині таким зовнішнім фактором є понад трирічна війна, яка є тригером щодо психічної програми поведінки людини, бо прокидається споконвічне прагнення народу до свободи, а значить через самоусвідомлення приходить ціннісне почуття приналежності до певної нації – української нації. Доречним буде пригадати рядки поезії Ліни Костенко: «Народ не вибирають. І сам ти – тільки брунька у нього на гіллі. Для нього і живуть, за нього і вмирають, ох, не тому, що він — найкращий на землі!» (Костенко, «Циганська муза», 2010).

Формування та збереження української національної ідентичності у громадян України є одним із головних завдань державної політики з цього питання (Про основні..., 2022). Проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації лежить у площині психологічної науки на межі з педагогічною психологією й психологією виховання; актуалізується соціетальна психіка як історично-культурна і психологічна готовність соціуму до відтворення певних поведінкових моделей реагування на проблемні ситуації (Донченко, 1994). З такої точки зору нам цікавий цей вектор дослідження. У таблиці подано тлумачення понять «особистісна ідентичність», «соціальна ідентичність» по відношенню до розуміння національної ідентичності.

Таблиця 1

Тлумачення понять «особистісна ідентичність», «соціальна ідентичність» по відношенню до розуміння національної ідентичності

Особистісна ідентичність	Соціальна ідентичність	Національна ідентичність
це самовизначення себе в термінах унікально-індивідуальних характеристик фізичних, інтелектуальних, моральних рис.–	самовизначення через членство у певних соціальних спільнотах. У кожний даний момент актуалізується одна з двох підсистем і в залежності від цього відбувається вибір людиною форми поведінки – як індивіда або як члена групи.	як основа суспільної згоди з головних питань суспільного розвитку України щодо мови, культури та історії

Укладено за джерелом (Яблонська, 2010; автор)

Конфлікт рф з Україною пришвидшив прагнення українського народу до свого самовизначення (хоч і були позаду десятиліття незалежності), на думку М. Розумного (2016), як смислової і поведінкової матриці колективних форм співжиття у даній спільноті (національний софт), який є її основним ресурсом самовідтворення (Розумний, 2016, с. 10).

Національна самосвідомість є складним духовним утворенням, яке виникає і розвивається в певних суспільно-історичних умовах і відображає весь комплекс наявних суспільних реалій, притаманних нації, її бачення своїх можливостей та перспектив (Дзвінчук, 2015).

Як стверджує С. Дембіцький, війна фактично завершила утвердження громадянської ідентичності як домінуючої, настав етап «національно-громадянської фрагментації» (Дембіцький, 2023, с. 34-36). Дійсно, війна пришвидшила формування нової української нації. Українці, за базовим концептом Арнольда Тойнбі, прийняли виклик і дали відповідь. На диво всім і ворогу зокрема, ми захотіли змінитися – не зникнути, «розчинившись в інших націях і державах» (Розумний, 2016, с. 19).

Г. Добровольська наголошує, що український народ за роки війни позбавився «комплексу меншовартості, неповноцінності, який був штучно нав'язаний радянською ідеологією» (Добровольська, 2024).

Національна ідея у суспільстві визначає основи його життя, розвиток і стратегії майбутнього, це стрижень, який визначає життя і все, що відбувається в ньому; у духовному плані – вектор, який визначає напрямок руху співтовариства в алгоритмі життя – до божественного або руйнівного. Розуміння психолого-педагогічних аспектів національної свідомості українців підводить нас до реалізації прояву цього явища – інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання – на практиці. О. Акименко наголошує, що це стратегічна мета (вісь) життя, як людини, так і суспільства, що організує доступні для людини і суспільства інформаційні поля психічної реальності (Акименко, 2015).

Мабуть, найбільш усвідомлено знання й розуміння про національну ідентичність як основу суспільної згоди з головних питань суспільного розвитку України щодо мови, культури та історії, приходять до здобувачів вищої освіти у самому закладі, де викладачі суспільних дисциплін пояснюють, що суперечливі ситуації минулого долаються «спільним баченням майбутнього» (Розумний, 2016, с. 20). Як ніколи, університетська спільнота усвідомлює, що виховання є наскрізним виховним процесом, спрямованим на утвердження української національної та громадської ідентичності. Тут не спрацюють гасла, тільки взаємодія викладача й студента.

Як організувати викладацьку діяльність щодо формування/розвитку української національної та громадської ідентичності? Однією з організаційно-педагогічних умов є спрямування викладачем тем з усіх дисциплін на розширення знання про українську національну та громадську ідентичність; це цілеспрямована виховна робота у взаємодії зі студентським самоврядуванням: батли на громадянську тематику, діалоги з відомими політологами; практична діяльність: участь у громадських проєктах університету, міста, представлення презентацій під час виховних заходів, вшанування героїв-патріотів, участь у конкурсах, у яких можна показати своє розуміння українських цінностей і національної української ідентичності тощо. Формування цих цінностей в освіті має бути нероздільним процесом, як і забезпечення національних інтересів в сфері національної безпеки України. Зауважимо, що війна активізує всі наявні ресурси кожної окремої особистості, і активна позиція здобувачів у проведенні заходів та заохочення до їх організації є свідченням тому.

Таким чином, маємо вибудовувати стратегії та концептуальні засади формування української національної ідентичності на державному рівні, й в освіті зокрема: у пріоритеті засоби культури і мови, інноваційні педагогічні практики, які сприятимуть утвердженню української національної ідентичності в освітньому середовищі; формування української національної ідентичності через історичну пам'ять, сучасний етап якої вже сьогодні треба викарбовувати на скрижалях історії українського народу; заохочення молодіжних рухів, студентського волонтерства, громадських ініціатив, моніторинг медіа та соцмереж. Усе назване вище є сходами студентської молоді – від формування української національної ідентичності до її утвердження й особистісного переконання.

1.3 Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство: психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період та організація психологічної допомоги у воєнний період.

Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство торкнулися практично всіх галузей економіки, сфер життєдіяльності українського суспільства. Наукова спільнота України не стоїть на місці, проводяться різновекторні дослідження щодо вивчення наслідків війни для української економіки; зниженням рівня життя, безробіттям і зменшенням інвестицій; впливу російсько-української війни на психічне здоров'я населення (ветеранів, переселенців, жертв бойових дій); вивчення посттравматичного стресового розладу, депресій та тривожних розладів, механізмів стійкості українців у воєнний період тощо (Вовк, 2024).

Аналіз контенту українських журналів з психологічних наук показав, що редколегії журналів не стоять осторонь публікації статей про психодинамічні спостереження феноменів психіки, зумовлених повномасштабною російсько-українською війною та подолання її деструктивних наслідків.

Таблиця 2

Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство: короткий огляд українських журналів з психології (2022-2024pp)

Назва журналу	Статті про вплив війни на українське суспільство
Інсайт: психологічні виміри суспільства	висвітлює моделі поведінки молоді в умовах воєнного стану, цінність власного життя в підтримці резильєнтності військових, особливості адаптивності студентської молоді до стресу на різних етапах російсько-української війни, життєве планування студентської молоді під час дії воєнного стану, копінг-стратегії тощо (<i>Інсайт: психологічні виміри суспільства, 2022-2024</i>).
Східноєвропейський журнал психолінгвістики	розміщує публікації про психолінгвістичні дослідження тривалого стресу в умовах російсько-української війни, дискурсивне використання модальності у висвітленні війни (<i>Східноєвропейський журнал психолінгвістики, 2022-2024</i>).
Психолінгвістика	дослідження проблем військової психології, мовленнєвої й комунікативної компетенцій, прикладні аспекти психолінгвістики впливу воєнних подій на психіку людини та її мовлення, психічне здоров'я у мовній свідомості студентів, що впливає на становлення мовної й мовленнєвої особистості тощо (<i>Психолінгвістика, 2022-2024</i>).
Особистість та екологічні проблеми	висвітлення впливу посттравматичного стресу, що відслідковується авторами у всіх верствах населення; емоційного інтелекту та стресостійкості як життєвої необхідності вивчення чинників, які допомагають людині успішно адаптуватися до стресових умов; психологічної стійкості як складника професійної інтеграції особистості в умовах сучасних викликів, розвитку резильєнтності особистості; ролі й впливу особистісних кордонів на психічне здоров'я (<i>Особистість та екологічні проблеми, 2022-2024</i>).
Журнал психологічних досліджень	розміщуються статті про психічне здоров'я та чинники життєстійкості у підлітків, які мешкають поблизу лінії фронту на сході України; провідні особистісні риси військовослужбовців аеромобільних військ; психологічний стан студентської молоді під час війни; проблеми резильєнтності особистості зрілого юнацького віку; основні симптоми посттравматичного стресового розладу (<i>Журнал психологічних досліджень, 2022-2024</i>).

Психологічні перспективи	висвітлення проблем емоційного вигорання та посттравматичного стресового розладу (адиктивна поведінка як деструктивного способу подолання складних життєвих ситуацій); психологічний стан людей з бойовим досвідом, їх реінтеграція в суспільство через підтримку сім'ї та громади; дослідження та рекомендації щодо діагностики психічного здоров'я, стабілізації психічного стану, розвитку ресурсів психологічної стійкості та ін. (<i>Психологічні перспективи, 2022-2024</i>).
Журнал сучасної психології	авторське бачення проблем резильєнтності науково-педагогічних працівників; фрустраційної толерантності як складника професійного становлення фахівця; стратегії психологічного уникнення; посттравматичних стресових станів та психологічного здоров'я працівників освіти прифронтових і деокупованих територій в умовах війни; емоційного інтелекту як чинника посттравматичного зростання особистості; історії успіху підлітків в умовах кризи воєнних років (<i>Журнал сучасної психології, 2022-2024</i>).
Психологічні студії	розглядаються статті про психологічні проблеми, зумовлені війною: європейський досвід стресостійкості в умовах війни; психологічні наслідки роботи в умовах війни; проблеми психічного здоров'я; психологічна програма розвитку посттравматичного зростання та її психологічний аналіз; вплив інтерпретації після травматичних подій (<i>Психологічні студії, 2022-2024</i>).
Психологія і суспільство	У рубриці «Психологія в особливих умовах» представлено дослідженнями про психологію військового лідерства; завдану війною моральну шкоду особистості та її психологічну експертизу; психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни; комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих тощо (<i>Психологія і суспільство, 2022-2024</i>).

Короткий огляд контенту провідних українських журналів з психології показав, що у журналах постійно висвітлюються теми досліджень, пов'язаних з поведінкою людини під час воєнних дій і наслідками впливу війни на психіку людини, ключовими є поняття «стрес», «травма», «психологічне здоров'я», «травматичний досвід», «резильєнтність». Зміст публікацій дотичний до нашого дослідження, підтверджує як актуальність нашого дослідження, бо аналіз такого контенту і є частиною інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки для освіти, так і є прямим підтвердженням психологічних фактів впливу війни на українське суспільство.

Відгуком на війну, як приклад, є психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період, організація психологічної допомоги у воєнний період тощо. Діапазон

психологічної адаптації й допомоги широкий, але зосередимося на симптомах колективної травми у суспільстві та психологічній адаптації до них. Також важливим для усвідомлення науковцями/педагогами є психологічний стан студентської молоді як агентів змін й учасників відновлення України у повоєнний період.

Із власного досвіду викладацької діяльності можу зазначити, що у перші дні війни практично всі були розгублені, студенти шукали відповіді й не завжди їх знаходили. Працюючи над статтею про рефлексію під час війни, ми провели опитування студентів за допомогою голови студради. Навіть коли стаття була опублікована, ще довгий час студенти заповнювали гуглформу (доступ до неї не закрили). У тому, здається, далекому 2022 році відчувалася різка полярність у відповідях: одні хотіли виїхати, щоб продовжити навчання, інші хотіли бути корисними вдома, але були й розгублені. Зрозуміло, що такі обставини пригнічують, травмують психіку. На питання, чи допомагають вам викладачі справлятися зі стресом, тривогою, більшість студентів відповіла «ні». У той тривожний рік я зрозуміла розгубленість студентів (1 курс), які попри ранній час, сирени приходили (як не дивно) на першу пару. Дисципліна цікава («Тайм-менеджмент»), але ми часто просто спілкувалися, ніби з користю витрачали час навчання на живе спілкування: звучали складні питання, шукали відповіді; після пари залишалися розгублені діти, щоб отримати пораду. Мені тішить, що тоді я змогла допомогти адаптуватися першокурсникам: дехто став волонтером, хтось після місяця апатії встав з дивана й знайшов роботу, бо стало соромно, що батьки працюють і нічого не питають. Сьогодні це студенти 4 курсу, і вони записалися на дисципліну за вибором «Психологія особистості», під час вивчення якої ми продовжили пошуки істини, вивчали стресові ситуації, конструювали майбутнє.

Вітчизняна психологія наголошує, що у воєнний період зростає сила колективної травми через «значущість воєнних подій, авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі, пасивність жертви» (Климчук, 2020; Вовк, 2024).

Нас цікавить проблема психологічного стану здобувачів вищої освіти у воєнний період, які показують, як і все населення, на думку С. Вовк та А. Бадер «адаптивні механізми стійкості населення та держави, що виникають як реакція на гібридні загрози і нові виклики» (Вовк, 2024).

Проблема цілісності особистості, не особистість як факт, а сам процес її становлення є цікавим для дослідження психології особистості. Психологія особистості має починатися з проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми засад процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб'єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність». Викладач не попереду, а поруч у процесі розвитку особистості здобувача вищої освіти (Максименко, 2021). Саме тому заклади освіти, й вищої зокрема, відіграють велику роль у формуванні психологічної готовності до виконання конституційного обов'язку щодо захисту цінностей держави.

Через військову агресію рф у вітчизняній науці відбувається переінтерпретація відповідних теоретичних положень: у контексті адаптації окремої особи, різних

соціальних груп, спільнот до суспільних змін, вивчення психологічних стратегій адаптації (*Спільнота в умовах...,2019*).

Таблиця 3

Симптоми колективної травми та психологічна адаптація до них	
Симптоми колективної травми	Психологічна адаптація
недовіри, невіра в майбутнє, ностальгія за минулим,	В адаптивних спільнотах з'ясовуються причини травми, моральна відповідальність, позитивна адаптація
політична апатія, переоцінка минулого, аномія, цивілізаційна некомпетентність, соціальні суперечності, колективне почуття провини, колективне почуття сорому,	Створення спільноти, де можна поділяти страждання інших, вироблення стратегій адаптації
криза ідентичності, криза легітимності, знижується тривалість життя, зростає кількість самогубств, порушуються канали соціальних відносин, соціальної системи, ієрархії	колективна рефлексія, відновлення зусиль, знаходження нових цілей, нового сенсу життя, зміна ставлення людини до себе, до інших і до світу

Укладено за джерелом (*Спільнота в умовах, 2019*).

З нашим дослідженням суголосне поняття «позитивна адаптація» як результат оволодіння поточною реальністю (*Tedeschi, 2004*). Люди з такою адаптацією переживають емпатійні емоції, мають особистий досвід подолання травми, свою життєву філософію. На переконання П. Штомпки, конкретний міжлюдський зв'язок не виникає нізвідки, а з'являється як етап конкретного процесу, в умовах війни він вимагає солідарності чи взаємної допомоги (*Штомпка,2020*). Дійсно, задоволення базових потреб – потреба в безпеці, належності, любові та повазі, які задовольняються в процесі міжособистісного спілкування людей в умовах війни, міжособистісні стосунки – є важливими соціально-психологічними аспектами підтримання і захисту здоров'я людей у воєнний період України зокрема. Наголосимо на ціннісних конструктах та їх концептуальності, які впливають на вибір життєвих цілей і засобів їх досягнення в різних сферах і, як наголошено у доповіді «Україна у світовому дослідженні цінностей», «починаючи від міжособистісних стосунків і підходів до виховання дітей, закінчуючи політичним устроєм, релігійними поглядами та економічними відносинами» (*Україна у світовому дослідженні цінностей, 2020, с.9*). Нижче подаємо комбіновані показники дослідження орієнтації на цінності адаптації, соціалізації, які допоможуть зрозуміти формування психоемоційного стану людей у часі (2016-2020 рр.).

Таблиця 4

Дослідження орієнтації на цінності адаптації, соціалізації (окремі показники)

2016 рік	2020 рік
49%— орієнтацію на цінності адаптації (виживання та безпека)	62,5% – почуття відповідальності
32% орієнтовані на цінності соціалізації (соціальне схвалення)	55,1% – гарні манери

7% – на цінності індивідуалізації (незалежність і саморозвиток)	47,9% – заохочення дітей до толерантності й поваги до інших людей
11% – проміжний тип орієнтації	45,8% – цілеспрямованість, наполегливість

Укладено за джерелом (*Спільнота в умовах, 2019, с.57; Україна у світовому..., 2023, с.10-11*).

Подані вище результати опитування свідчать, що довоєнна (до повномасштабного вторгнення) спільнота орієнтована на цінності безпеки та соціального схвалення; певна частина суспільства у 2020 р спрямована на виховання дітей, що свідчить про стабільність, але й цінність свободи та відповідальності, бо суспільство вже має досвід воєнних дій з 2014 року.

Нині є актуальними дослідження проблем адаптації молоді в освіті: необхідність забезпечення своєчасної психологічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану; психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді у воєнний період, стійкості студентів до стресових чинників; сприйняття сутності та чинників глобальних світових змін та психологічної адаптації до них; актуалізація психологічного ресурсу й творчого потенціалу професорсько-викладацького складу. тощо. Освіта має швидко реагувати, приймати дієві управлінські рішення щодо адаптивного вирішення поданих вище проблем.

Науковці, досліджуючи адаптацію студентів до навчання в умовах воєнного стану, наголошують, що більшість студентів не адаптована до навчання в умовах воєнного стану, зокрема, не має психологічної готовності, навчальної мотивації та активності на заняттях (*Красілова та ін., 2023*). Дійсно, це є проблемою, особливо на тих територіях, де ведуться активні воєнні дії.

Одним із суб'єктів освітнього процесу є викладач, тож Л. Коробка, досліджуючи потенціал педагогічної спільноти у підвищенні адаптивності громадян до наслідків воєнного конфлікту та зміцненні громадського здоров'я, розкриває адаптивний потенціал викладачів: опанування здатності бачити одне й те саме явище під різними кутами зору; оптимізація наявних психологічних стратегій адаптації та вироблення нових; самовизначення у сфері здоров'я; пошуку нових можливостей та прихованих ресурсів. Дослідниця зауважує позитивні зрушення в діяльності викладачів після опрацювання ними адаптаційної програми: упевненість у собі, віра у свої сили та можливості; відповідальність за свої рішення; відповідальне ставлення до здоров'я; довіра до інших та відчуття підтримки з боку інших; готовність змінюватися; віра у здатність підвищувати якість життя та благополуччя як на індивідуальному, так і на колективному рівні. (*Спільна, с. 76-78*).

Сьогодні необхідний адаптивно-психологічний менеджмент в освіті, бо процес адаптації став постійним явищем в усіх галузях і напрямках розвитку суспільства. Людина постійно адаптується – на рівні несвідомої адаптації як жива істота на землі; як особистість, яка прагне життєвого комфорту. В освіті викладачі адаптують форми і методи психологічної взаємодії зі студентами, у змісті навчання, у подоланні викликів. Психологічний підхід до освітнього процесу уже три роки поспіль зосереджено на інтеграції навчальних дисциплін, зміні до викладання, навчання за рівнями для першокурсників тощо. Разом із тим психологічна адаптація молоді в

освіті у воєнний період здійснюється на партнерських засадах, адже й самі викладачі потребують розуміння й допомоги у своїй діяльності.

У цьому контексті важливими є критерії особистісної готовності до психологічної адаптації студентської молоді в освіті у воєнний період:

- вибір оптимального на поточний момент виду діяльності (навчання, волонтерство, армія);
- осмислення трирічного досвіду війни, його інтерпретація до вимог сьогодення;
- розвиток ключових компетентностей, як відповідальність за свої дії, рішення у воєнний період;
- готовність до правильного вибору життєвої перспективи.

Ми спостерігаємо серед здобувачів вищої школи життєву потребу стати кращим, бажання змінити або поєднувати свою освітню діяльність з волонтерською, бути лідером для менш рішучих, що свідчить про «просекцію в майбутнє нової якості життя» (*Життєвий світ*, с. 94). Науковиця Т. Титаренко зазначає, що людина наповнює життя як практиками перетворювальними, так і контекстами індивідуальними.

Наочними є приклад діяльності студентського самоврядування в університеті. Члени студентського самоврядування (парламенту, студради) уже є лідерами, які мотивують інших змінити своє життя. Так, в Українському державному університеті науки і технологій (Дніпро, Україна) лідери студентського самоврядування є ініціаторами психологічних тренінгів, коворкінгів, батлів, волонтерської діяльності для всіх студентів, хто хоче в умовах війни і змішаного навчання все-таки відчувати себе корисним, психологічно стійким до випробувань. Такі заходи дозволяють простежити активність здобувачів вищої освіти у різних напрямках діяльності студентського самоврядування й визначити, який критерій у життєвій позиції студента є пріоритетним. Найчастіше це вибір оптимального на поточний момент виду діяльності та розвиток ключових компетентностей (відповідальність за свої дії, рішення у воєнний період). Зауважимо, що оптимізація у вищій освіті, через яку до університету приєдналося п'ять інститутів, сприяла підсиленню виховної роботи у період воєнного стану. А в умовах дистанційної форми навчання відділ виховної роботи зі студентами, рада з соціально-гуманітарної політики та виховної роботи використовують адаптивні форми роботи зі студентами: загальноуніверситетська кураторська година з посиланням в Зум: «Незламність української нації: історія та сьогодення» (цикл лекцій), «Революція Гідності: подвиг небесної сотні», «Укриття своїми руками у цивільній обороні та польовій фортифікації», студентський флешмоб «У єдності – сила!»; тренінг з першої психологічної допомоги від UK-MED (офлайн). Останній захід був організований лідерами студради у тісній взаємодії з кураторами, відділом з виховної роботи зі студентами (прямо за засіданні відділу представники UK-MED ознайомили з особливостями проведення тренінгу, заручилися підтримкою кураторів тощо). Часто, на прохання студентів, заходи проводяться в обладнаному підземному укритті. Через брак живого спілкування студенти глибоко мотивовані, активні, залучають першокурсників, для яких перші місяці є важливими через проблему адаптації до навчання, яка триває довше, ніж у мирний час. Небайдужий до проблем і студентських справ ректор, який зустрічається зі студентами в кожному інституті, бере участь у різних заходах. У сусідньому

університеті ім. Олеса Гончара на високому рівні працюють студенти-волонтери (м. Дніпро). На нашу думку, діяльність і заходи, організовані в Українському державному університеті науки і технологій, є показником ефективної соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання й життя у воєнний період.

На шляху виживання як населення, так і суб'єктів освітнього процесу діє «модель комплексної організації психосоціальної підтримки травмованої особистості», яка включає перманентне збирання інформації про психічне здоров'я та потреби населення, мультидисциплінарний простір підтримки психічного здоров'я, покращення доступу до підтримки психічного здоров'я» (Збітнєва, 2024, с. 11). Психічне здоров'я взаємопов'язане з різними аспектами життя людей, тож систематизовані аналітичні знання щодо вирішення проблем психічного здоров'я, взаємодія уряду й всіх організацій сприятимуть практичному їх вирішенню. Це має бути загальнодержавна політика по вертикалі зараз, у воєнний період України, і далі у повоєнний період. Зазначимо, що сучасна війна полярно вплинула на психіку/поведінку українців, і студентської молоді зокрема (див. табл. 4).

Таблиця 5

Психологічні наслідки війни для українців

Негативні наслідки	Позитивні наслідки
поширення посттравматичного стресового розладу (вимушене переміщення).	зміна світогляду багатьох українців, їхні цінностей та сприйняття світу.
поширення депресивних станів та тривожних розладів серед українців, особливо тривожність і страхи у дітей різного віку.	формування нової колективної ідентичності, заснованої на почутті національної гордості, патріотизму та єдності перед лицем зовнішньої агресії.
втома суспільства від війни, перенапруження, гіпервисокий стрес (через втрату роботи, житла, рідних); зниження якості освіти (освітні втрати).	підвищення відчуття відповідальності за долю країни, що сприяє активізації громадянського суспільства та залученню населення до волонтерської діяльності, підтримки армії та постраждалих.
проблема адаптації військовослужбовців, які повертаються з фронту; формування нових, складних для інтеграції, поведінкових патернів ветеранів.	готовність суспільства до взаємодопомоги та активної участі у соціальному і політичному житті. Розвиток оборонної промисловості, ІТ-сектору.
агресія, ізоляція, невміння ветеранів впоратися з емоціями та спогадами про бойові дії.	зростання почуття єдності та національної гордості у процесі колективного одужання суспільства після війни.

Укладено за джерелом (Бєліков, 2022; Вовк, 2024).

Ми не можемо стверджувати, які – негативні чи позитивні – наслідки війни переважають. Але однозначним є факт, що історія ще не знає такої витривалості в силі духу, стійкості, яку проявляють українці. Катарсисні стани у людей спрацьовують в екстремальній ситуації, якою є війна. Стійкість українців, і студентської молоді у тому числі говорить про стабільну й розвинену виховну систему, виховні інституції у державі. Разом із тим значна кількість населення

потребує психологічної підтримки й допомоги. У воєнний період психологічна підтримка здоров'я людей має спрямовуватися «на активізацію та відновлення адаптаційних ресурсів постраждалих осіб, ресурсів спільноти для активізації колективних зусиль із підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптивності до наслідків воєнного конфлікту» (Спільнота, с. 48).

Дослідження в галузі психологічної науки мають як теоретичне, так і практичне значення: завдяки науковій продукції розробляються ефективні стратегії для подолання наслідків травми і сприяння психологічному здоров'ю населення, науковці в умовах війни фокус дослідження тримають на травмі і посттравматичному стресовому розладі (ПТСР) і т. ін. Важливо аналізувати психологічні проблеми, систематизувати інформацію, подавати її у вигляді наукової продукції для викладачів, психологів тощо. Здійснення інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки для освіти у воєнний період дозволяє виявити актуальні вектори/напрями щодо психологічної допомоги військовим, їхнім сім'ям, населенню, суб'єктам освітнього процесу: соціальні послуги з формування життєстійкості, психосоціальної підтримки; навчання фахівців соціальної сфери за програмами «Самодопомога +», «Перша психологічна допомога»; онлайн-сервісів та гарячих ліній психологічної допомоги; мультидисциплінарні мобільні команди; групи контролю бойового стресу; система СпівДія; електронний кейс-менеджмент для роботи надавачів соціальних послуг; навчання фахівців первинної ланки медичної допомоги за програмою mhGAP; тренінги для фахівців першої лінії контакту; проєкт «Безпечний простір»; «Екосистема психологічної допомоги» у сфері освіти (школи, дитсадки) (Збітнева, 2024; Система у сфері психічного здоров'я, 2024) (див. рис. 1).

Рис. 1. Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти (<https://www.mentalhelp.in.ua/>)

Така екосистема психологічної допомоги у сфері освіти реалізується Міністерством освіти і науки України, її розробником є Асоціація інноваційної та цифрової освіти (Екосистема психологічної допомоги, 2024). У воєнний період екосистема психологічної допомоги має стати органічною частиною освітньої екосистеми кожного університету.

Заклади освіти відіграють важливу роль у просуванні обізнаності суб'єктів освіти про психічне здоров'я, пропонують консультаційні послуги та підтримують психосоціальний добробут здобувачів освіти. Вище ми наводили приклад щодо взаємодії студради з міським департаментом, відділом виховної роботи зі студентами з

метою проведення тренінгів, майстер-класів, тематичних годин спілкування зі студентами, конкретна допомога першокурсникам щодо адаптації до навчання в умовах змішаного й дистанційного навчання.

Проміжними результатами нашого дослідження є випуск наукової продукції, яка користується попитом, про що свідчать діаграми завантажень в електронній бібліотеці НАПН України.

Е-ресурс ««Інформаційно-аналітичне забезпечення національно-патріотичного виховання: психолого-педагогічний аспект» (аналітичний огляд)» розкриває аналітичний опис за логічно структурованим змістом: «Законодавча і нормативна база національно-патріотичного виховання в Україні»; «Інформаційно-аналітичне забезпечення національно-патріотичного виховання»; «Психолого-педагогічний аспект національно-патріотичного виховання»; «Дослідження нових векторів патріотичного виховання у воєнний і повоєнний період України». Е-ресурс подано у форматі аналітичного огляду. В історичному контексті цей науковий доробок несе особливий рівень вагомості з погляду на сьогоденний воєнний стан та нагальну потребу виховувати дітей і молодь справжніми патріотами нашої держави, які мають належний рівень сформованості національної ідентичності.

У реферативному огляді «Інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТРС)» систематизовано джерела, у яких розкрито вплив посттравматичного стресового розладу на дітей, підлітків та дорослих; досліджено дію його виявів на навчання, подано рекомендації щодо їх подолання.

В електронному ресурсі «Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.): бібліографічний огляд» презентовано науковий доробок співробітників відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у контексті виконання зазначеного прикладного наукового дослідження, що характеризує впровадження його поточних результатів у практику системи освіти і науки.

Чотири розділи довідника розкрито у змісті бібліографічних описів за логічно структурованим змістом: «Законодавча і нормативна база», «Програми підготовки військових психологів», «Підручники, посібники і методичні рекомендації», «Дослідження проблем підготовки військових психологів та розвитку військової психології».

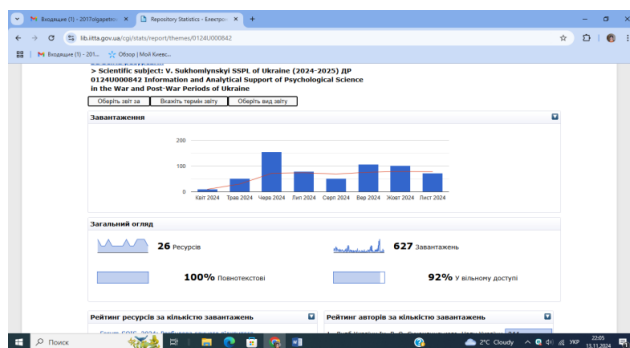

Рис 2. Завантаження наукової продукції за темою дослідження «інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України» (2024-2025 рр.) станом на кінець листопада 2024 р.

Великий резонанс для освітньої спільноти мав Всеукраїнський науково-практичний онлайн-семінар «Школа інформаційно-аналітичного супроводу освіти з питань збереження психічного здоров'я в умовах воєнного стану та глобальної цифрової трансформації суспільства». Онлайн-семінар проводився у три етапи: рамках П'ятнадцятої міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти – 2024» та відповідно до програми Шостого Міжнародного науково-практичного Web-форуму «Forum SOIS, 2024: розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти впродовж життя»; у змішаному форматі в межах круглого столу «Науково-методичні засади інформаційно-аналітичного супроводу цифрової трансформації суспільства: реалії й майбутнє освіти, педагогіки і психології»; «Актуалізація практичних підходів інформаційно-аналітичного супроводу психологічної допомоги учасникам освітнього процесу» (Лучанінова, Углова, 2024).

У напрямі психологічної адаптації молоді в освіті у воєнний період, зазначимо, науковцям необхідно розвивати випереджальний підхід до психологічної адаптації в освіті, бо існують не тільки адаптація «травмованої особистості» до реалій життя, а й цифрова адаптація суб'єктів освітнього процесу, яка потребує перенавчання або й оволодіння навичками майбутнього, що створює додатковий тиск на людину.

У закладах освіти всіх рівнів, залежно від віку суб'єктів освітнього процесу, треба спрямувати знання й практичні зусилля на: психологічне забезпечення освітнього процесу; психологічний супровід психічного, розумового, соціального і фізичного розвитку здобувачів освіти; психологічну діагностику та аналіз динаміки психічного, розумового і соціального розвитку здобувачів освіти; психологічний супровід адаптації до умов освітнього процесу; реалізацію розвивальних, профілактичних, просвітницьких, корекційних програм з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей здобувачів; консультативну допомогу всім учасникам освітнього процесу з питань навчання, виховання здобувачів освіти, особистісного та професійного розвитку тощо (Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу, 2022). Важлива співпраця через інформаційно-комунікаційні технології.

Висновки. Проаналізувавши теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України у контексті безпекових студій, робимо висновок, що вони потребують комплексного підходу й врахування динаміки неординарних явищ і подій у воєнний період України на засадах трансдисциплінарності, отже:

- українська національна ідентичність формується й досягає висот в умовах воєнного періоду й полікультурності. Носіями національна ідентичність у своєму глибокому переконанні стають справжні патріоти України, які внутрішньо (це психічний процес) вибудовують свій шлях до себе через визнання своєї національної та громадянської ідентичності;

- сьогодні психологічна адаптація є трендом в сучасних умовах, і вона проявляється, стає активною в інноваційній психології, інноваційній педагогіці, інноваційній інклюзії. Цей феномен проектується у найближче майбутнє – повоєнний період України;

- необхідна систематизація й узагальнення уже наявних програм допомоги. Мета: поліпшення самопочуття після травм воєнних подій, лікування як посттравматичних симптомів у людей, так і соціальне втручання;

- необхідно забезпечити координацію щодо розбудови мережі послуг з охорони психічного здоров'я на всіх рівнях, і в освіті зокрема;

- маємо не декларативно, а дієво посилювати співпрацю між науковцями, практиками та політиками для вирішення проблеми психологічних наслідків війни, що потенційно вплине на підвищення якості життя людей, які постраждали від війни, відновлення психічного здоров'я та покращення якості життя;

- інформаційно аналітичний супровід психологічної науки для освіти може забезпечити освіту, зокрема вищу, ефективною джерелознавчою та історіографічною базою процесів формування і розвитку висококваліфікованих фахівців-психологів відповідного рівня, які вільно володіють теорією і методикою психологічної діяльності, мають навички практичної діяльності, знання суміжних дисциплін, здатні працювати на рівні світових стандартів; доступом до освіти в умовах війни є організація безпечного освітнього середовища як навколишнього простору закладу освіти, який створений відповідно до освітніх цілей у закладі освіти;

- фактом є зростання ролі психолога у воєнний період, який має допомогти людині зосередитися на переосмисленні свого місця у світі, більше цінувати життя, бути вдячним тим, хто поруч; не дати людині як особистості втратити віру у здатність психіки зцілювати; не боятися соціальної та психологічної підтримки на роботі, під час навчання; навчитися нести відповідальність не тільки за себе, а й за психологічну рівновагу іншої людини тощо, бо таким чином колективна травма переживається й долається легше;

- стало зрозуміло, що війна внесла свої корективи у всі сфери життя, в тому числі й в освіту та виховання. Психологія виховання і самовиховання особистості потребує оновлення теоретико-методологічних засад, щоб ефективно відповідати на виклики сьогодення. Уважаємо, що окреслилися ключові напрями щодо оновлення освіти й психологічної науки а саме: акцент на травматичному досвіді та посттравматичному зростанні; дослідження впливу воєнних дій; вивчення психологічних наслідків війни для дітей та молоді, розробка програм психологічної допомоги та реабілітації; розвиток резильєнтності (формування у дітей навичок подолання стресу, адаптації до нових умов та збереження психічного здоров'я); підтримка посттравматичного зростання (створення умов для особистісного розвитку та самоактуалізації після пережитих травм) тощо;

- наукова продукція як результат дослідження має вагоме значення для розвитку психологічної науки й самої психологічної науки для освіти.

Перспективним напрямом вважаємо дослідження інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів, яке може бути трансдисциплінарним, охоплювати психологію, військову педагогіку, методику викладання професійних дисциплін для військових психологів. Інформаційно-аналітичний супровід буде забезпечувати якість цього процесу.

References:

- Акименко О. Національна ідея України: соціально-психологічний аспект. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка Педагогічні науки*. 2015. Ч. 1., № 7 (296). С. 6-14. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/375> (дата звернення: 05.03.2025).
- Белікова Н., Индика С., Цюсь А. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура у сучасному суспільстві*. 2022. № 1(57). С. 3-9. URL: <https://surl.li/knenoi> (дата звернення: 05.03.2025).
- Вінс В., Прудкай В. Психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного*

- університету Серія Психологія. 2023. № 4. С. 56-60. URL: <https://surl.li/qvuijkd> (дата звернення: 05.03.2025).
- Вовк С., Бадер А. Багатофакторний вплив війни на українське суспільство та громадян України: системний аналіз політичних, соціальних, психологічних і економічних складових. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. № 4. С. 30-36. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/6.pdf <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-4.4> (дата звернення: 05.03.2025).
- Вплив війни на якість життя в Україні – результати дослідження. URL: <https://surl.li/pqeyos>
- Герасименко О. А. Особистісна ідентичність у житті сучасної людини. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : наук.-практ. конф, м. Харків, 27 берез. 2020 р. Харків, 2020. С. 257-260. URL: <https://surl.li/ehqzay> (дата звернення: 05.03.2025).
- Дембіцький С. Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* : монографія. Київ, 2023. С. 15-44. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/6.pdf (дата звернення: 05.03.2025).
- Дзвінчук Д. І. Національна самосвідомість як чинник ефективного державотворення та модернізації політичної системи. *Гуманітар. вісн. Запорізької держ. інж. академії*. 2015. Вип. 63. С. 99-107. URL: <https://surl.li/drtuqv> (дата звернення: 05.03.2025).
- Добровольська Г. Вплив війни на політичну культуру українського суспільства. *Головна / Архіви / Сучасні вектори відновлення та розвитку України на засадах сталості та безпеки*. : Міжнародні науково-практичні конференції, м. Київ, 21 листоп. 2023 р. Чернівці, 2023. С. 126-128. URL: https://doi.org/10.54929/conf_21_11_2023-09-01 (дата звернення: 05.03.2025).
- Донченко А. Соціетальна психіка. Київ : Наук. думка, 1994. 207 с. URL: <https://surl.li/qmbhkp> (дата звернення: 05.03.2025).
- Журнал психологічних досліджень : наук. журн. / Дніпровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара ; редкол.: А. Кононенко (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <http://psyresearches.dp.ua>
- Журнал сучасної психології : наук. журн. / Запорізький нац. ун-т, Ін-т псих. імені Г. С. Костюка НАПН України ; редкол.: Н. Ф. Шевченко (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych>
- Збітнева О, Чабан О, Омелянович В. Цільова модель «Система у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки» як відповідь на руйнівний вплив війни в Україні. PMGP [інтернет]. 30, Вересень 2024 [цит. за 26, Лютий 2025]; 9(3):e0903539. доступний у: <https://surl.li/bwxhza>
- Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн. / Херсонський держ. ун-т; редкол. І. С. Попович (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <https://surl.li/rzsbkx>
- Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти <https://www.mentalhelp.in.ua/> (дата звернення : 26.02.2025)
- Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с. URL: <https://surl.li/vipiix> (дата звернення: 05.03.2025).
- Кононенко О., Кононенко А., Базиленко К., Прокоф'єва О., Медянова О. Соціальна акомодация та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. Т. 11(25). С. 677-688. URL: <https://surl.li/kjqizq> (дата звернення: 05.03.2025).
- Концепція забезпечення національної системи стійкості. URL: <https://surl.li/trsswl>
- Костенко Л. Поезії. *Циганська муза*. URL: <https://surl.li/hxczdq>
- Красілова Ю.М., Пракапас Р.А., Коломицева І.В. Адаптація студентів до навчання в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 82-87. <https://doi.org/10.32782/2663-52082023.51.13> URL: <https://surl.li/qwhpum> (дата звернення: 22.02.2025).
- Лисенко О. М. Етнічна самосвідомість та ідентичність особистості у поліетнічному просторі сучасного світу: етнопсихологічний підхід до проблеми. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10(2). С. 112-118. URL: <https://surl.li/pmpadw> (дата звернення: 20.02.2025).
- Лучанінова О.П. Психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України: теоретико-методологічний аналіз дослідження. *Імідж сучасного педагога*. 2025. № 1(220). С. 70-75. URL: <https://surl.li/xwryql> (дата звернення: 01.03.2025).

- Лучанінова О. П., Углова О. В. Всеукраїнський науково-практичний онлайн-семінар відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Школа інформаційно-аналітичного супроводу освіти з питань збереження психологічного здоров'я в умовах воєнного стану та глобальної цифрової трансформації суспільства: здобутки, рекомендації, перспективи». *Вісник НАПН України*. 2024. Т.6, № 2. С. 1-6. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6232> (дата звернення: 25.02.2025).
- Максименко С. Д., Яланська С. П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку. Київ : Вид-во "Людмила", 2021. 524 с. URL: <https://surl.li/ohdkvc> (дата звернення: 25.02.2025).
- Мосол Н. Psychological security of the individual in war conditions: from the experience of psychological practice. *Безпекові студії: концепції, методологія, освіта* : матеріали Міжнар. конф., м. Острог, 30 жовт. 2023 р. Острог, 2023. С. 3–7. DOI 10.25264/30-31.10.2023 URL: <https://surl.li/hhruux> (дата звернення: 24.02.2025).
- Навчання, виховання й розвиток гармонійно розвиненої особистості в процесі занять фізичною культурою і спортом. *Монографія*; за ред. проф. В.М. Пристинського, Т.М. Пристинської. Слов'янськ: ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», 2023. 731 с. <https://surl.li/gfuxeo>
- Нікітін, А. А. (2024). Міжнародна безпека як чинник національної безпеки держави. *Морська безпека та оборона*, (1), 50-56. <https://doi.org/10.32782/msd/2024.1/06> <https://msd.oduvs.od.ua/index.php/msd/article/view/50>
- Опанасюк В. Функція колективної безпеки в інформаційному суспільстві: баланс, обтяжений війною. *Безпекові студії: концепції, методологія, освіта* : матеріали Міжнар. конф., м. Острог, 30 жовт. 2023 р. Острог, 2023. С. 11–15. DOI 10.25264/30-31.10.2023 URL: <https://surl.li/dtubhd> (дата звернення: 24.02.2025).
- Особистість та екологічні проблеми : наук. журн. / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; редкол. О. М. Паламарчук (голов. ред.) [та ін.] (in English). Сайт: <https://intranet.vspu.edu.ua/pei/index.php/journal/>
- Панок, В. Г., Куліш, Т. І. (2024) Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді», 22 листопада 2024 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 6(2), 1-7. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6221>
- Пріоритети МОН: психологічна підтримка учасників освітнього процесу на всіх рівнях. URL: <https://surl.li/gcqdou> (дата звернення 2.03.2025)
- Програма науково-практичного семінару «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика», 21 лютого 2025. URL: <https://surl.li/fpemfq>
- Проект Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти». URL: <https://surl.li/mxikqt> (дата звернення 2.03.2025).
- Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні (лист від 29.03.2022 №1/3737-22) URL: <https://surl.li/bruiri> (дата звернення 2.03.2025)
- Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022. №2834-IX. URL: <https://surl.li/mkekdo> (дата звернення 16.11.2024).
- Психолінгвістика : зб. наук. пр. / Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди» ; редкол.: Л. О. Калмикова (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <https://psycholing-journal.com>
- Психологічні перспективи : міжнар. період. вид. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політич. психології НАПН України ; редкол.: Н. Коструба (голов. ред.) [та ін.] Сайт: <http://psychoprospects.vnu.edu.ua/>
- Психологічні студії : наук. журн. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: Л. І. Магдисюк (голов. ред.) [та ін.]; [Одеса: Видавничий дім «Гельветика»]. Сайт: www.journals.vnu.volyn.ua/index.php/psychology

- Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти Департамент освіти і науки Хмельницької обласної адміністрації 4.09.2024. <http://osvita.adm-km.gov.ua/?p=11355>
- Психологія і суспільство: теорет.-метод. соціогуманіт. часоп. /Західноукр. нац. ун-т. ; редкол. : А.В. Фурман (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <https://surl.li/kvsicb>
- Слюсаревський М. М. Найдьонова Л. А., Титаренко Т. М. та ін. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. : Рефер. опис роботи. Київ : Талком, 2020. 318 с. URL: <https://surl.li/zmaqzr> (дата звернення: 05.02.2025).
- Слюсаревський М.М. Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. Замість післямови // Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. : Рефер. опис роботи. Київ : Талком, 2020. 318 с. URL: <https://surl.li/wzxykm> (дата звернення: 05.02.2025).
- Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія /М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с. URL: <https://surl.li/cc/jaamqh>
- Савчук В. А. Національна самосвідомість: огляд психологічних концепцій / В. А. Савчук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія. 2017. Вип. 5. С. 147-157. Режим доступу: <https://surl.li/rmoewp> <https://surl.li/ujrewc>
- Самойлов О. Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем. Психологія і суспільство. 1(89). 2024. С.16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>
- Система у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні. URL: <https://surl.li/rjoaqu> (дата звернення 22.02.2025)
- Слижук О. А. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5-6 класах НУШ. Національна ідентичність у мові та культурі: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ: Талком, 2023. С. 372-381. URL: <https://surl.li/bbjnmt> (дата звернення 22.02.2025)
- Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації : колективна монографія / за наук. ред. Л.М.Коробки /Л.М.Коробка, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019 – 286 с. <https://surl.li/dimuwg> (дата звернення 22.02.2025)
- Східноєвропейський журнал психолінгвістики: наук. журн. / Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки ; редкол.: С. В. Засєкін (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl>
- Титаренко Т. Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни Scientific Studios on Social and Political Psychology 2019. <https://www.academia.edu/>
- Україна у Світовому дослідженні цінностей (WVS-7) <https://surl.li/ykrhrtr>
- Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати Психологія і суспільство 2001, № 1 (3) С. 9-73. <https://surl.li/btdgvy>
- Шинкар М.І. Психологічна безпека особистості студента Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: ПсихологіяСоціальна психологія; психологія соціальної роботи Том 32 (71) № 1 2021. С 75-80. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.1/13> <https://surl.li/lbpcbq> (дата звернення 16.02.2025)
- Штомпка Пйотр Соціологія. Аналіз суспільства. - Львів: Колір ПРО, 2020. - 800 с. <https://surl.li/xddprf>
- Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д. Максименка – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – 392 с. – С. 378-387. <https://surl.li/dqzixk> (дата звернення 23.02.2025)
- Hackett, J. (2023). Chapter 1: The shadow of war (The Military Ballance 2023). International Institute for Strategic Studies. <https://surl.li/ukybir>
- Tedeschi R G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / Tedeschi R.G., Calhoun L.G. // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–18/.
- Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of an Analytical Report. Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv, 2020. 82 p. <https://surl.li/spvpjg>